

Kan het middenveld 'Europa' redden?

Inleiding

Peter Bursens, Universiteit Antwerpen en
Eelke Heemskerk, Universiteit van Amsterdam

Verdere uitbreiding van Europese samenwerking is niet meer zo vanzelfsprekend als in de tweede helft van de twintigste eeuw. De uitbreiding van de Europese Unie met de Oost-Europese landen is tegelijkertijd de kroon en de knoet van het Europese project. Het verwerpen van de voorgestelde Europese grondwet door de Nederlandse en Franse bevolking telt als een markerend moment in de ontwikkeling van de Unie. We mogen stellen dat de legitimiteit van de Europese Unie en van verdere integratie en uitbreiding wellicht niet meer verder tanende is, maar in ieder geval wel problematisch laag blijkt te blijven. Dit blijkt onder meer uit de lage opkomst bij de verkiezingen voor het Europees Parlement en uit de resultaten van grootschalig publieke-opinieonderzoek, zoals dat van Eurobarometer. Verder blijkt ook uit de opinies en het demonstratiegedrag van allerlei middenveldorganisaties een behoorlijke dosis eurokritiek. De vraag die we in dit symposium aan de orde stellen is dan ook vanuit welke hoek het Europese project steun kan en

moet krijgen. Hierbij staat het middenveld van maatschappelijke organisaties centraal. Vaak bejubeld als draaischijf in het democratische systeem van nationale staten binnen de Europese werkelijkheid, wordt het middenveld een belangrijke rol toegedicht voor het bestendigen van de legitimiteit en het democratische gehalte van Europa. Kan en moet het middenveld 'Europa' redden?

Esther van den Berg van het Nederlandse Sociaal en Cultureel Planbureau betoogt in haar 'aftrapstuk' dat er hier inderdaad een taak ligt voor het maatschappelijke middenveld. Niet alleen kan het middenveld de legitimiteit van Europa vergroten, het is ook verstandig dat middenveldorganisaties zich hiervoor inzetten, stelt van den Berg. Reacties op de stellingen van van den Berg komen uit academische hoek (Joke Wiercx, VUB) en uit de hoek van het middenveld zelf (Marjolijn Bulk, FNV). Joke Wiercx plaatst vraagtekens bij de stelling van van den Berg. Zij aarzelt vanuit normatief oogpunt om het middenveld een legitimerende taak toe te wijzen en bovendien betwijfelt ze of maatschappelijke organisaties tegen deze taak opgewassen zijn. Marjolijn Bulk bekijkt het

door de bril van een vakbond. Voor haar is het duidelijk: legitimering van de Europese politiek is allereerst de taak van nationale en Europese parlementsleden. Sociale partners kunnen een bijdrage leveren voor zover hun achterban akkoord gaat.

1. Via het middenveld naar Brussel?

Esther van den Berg, Sociaal en Cultureel Planbureau Nederland

In 2007 vierde de Europese Unie 50 jaar Verdrag van Rome. In december van dat jaar konden de Europese lidstaten hun jubileumjaar afsluiten met de ondertekening van het Verdrag van Lissabon. Het vormde de voorlopige afronding van een problematische episode in de Europese integratie die was ontstaan na de verwerking van het Grondwettelijke Verdrag door de Franse en Nederlandse bevolking.

De ondertekening van het nieuwe hervormingsverdrag mag dan het voorlopige einde markeren van een impasse, de Europese integratie blijft een moeilijk proces met ongewisse toekomst. Het is nog niet helemaal zeker of de ratificatie van deze versie van het Verdrag zonder hindernissen volbracht kan worden en hoe de voorgestelde institutionele veranderingen in de praktijk zullen uitpakken. Het risico bestaat dat de onenigheid tussen de lidstaten of tussen Europese instellingen zo hoog oplaait dat een rem op de besluitvorming gevormd wordt. Daarnaast kan in tijden van een veranderlijk opinieklimaat, al dan niet gevoed door populistische poli-

tiek, het publieke wantrouwen tegenover de Europese integratie flink stijgen. Voor de toekomst van de Europese Unie is het van belang dat burgers vertrouwen houden in het integratieproces. De vraag is hoe die legitimiteit op peil te houden.

Allereerst ligt er een taak voor regeringsleiders natuurlijk, die beleid moeten doorvoeren waar hun burgers bij gebaat zijn. Politici en parlementen hebben vervolgens de taak hun regeringsleiders te controleren en bij te sturen. Met de 'gelekaartprocedure' in het nieuwe Verdrag hebben zij daar nu meer expliciete instrumenten voor gekregen.¹ De Nederlandse regering zelf beaamt dat bestuur en politiek het initiatief moeten nemen om de legitimiteit van de Europese Unie veilig te stellen. Maar zij wijst ook naar het middenveld als omgeving waar verantwoordelijkheden liggen.² Het middenveld als sfeer die de Europese Unie moet helpen maatschappelijk draagvlak te krijgen en te houden voor het Europese project. Hoe realistisch en wenselijk is die gedachte?

1.1. *Het middenveld als intermediaire sfeer*

Politiek en overheid hebben belangstelling voor het middenveld vanwege de intermediaire positie die het inneemt tussen burgers en overheid. Maatschappelijke organisaties kunnen een stem geven aan de behoeftes en de opvattingen van burgers en die onder de aandacht brengen van politici en bestuurders. Andersom kunnen maatschappelijke organisaties ervoor zorgen dat informatie over politiek

en beleid wordt overgebracht aan de burger. In deze schakelfunctie kunnen maatschappelijke organisaties bijdragen tot de legitimiteit van het bestuur. In lijn met dit inzicht ziet de Nederlandse regering een taak weggelegd voor het middenveld bij het bevorderen van het draagvlak voor de Europese integratie. Twee vragen dringen zich echter op. Ten eerste moet worden beoordeeld of maatschappelijke organisaties daadwerkelijk functioneren als bemiddelaar van belangen en visies tussen burgers en de Europese Unie en daarmee bijdragen aan de legitimiteit van de Europese Unie. Daarnaast is er de vraag of maatschappelijke organisaties wel moeten bijdragen aan de legitimiteit van de Europese Unie. In deze bijdrage betoog ik dat maatschappelijke organisaties door hun bemoeienis met Europa een legitimerende rol spelen en dit ook als plicht zouden moeten zien.

1.2. *Het middenveld: schakel tussen burger en Brussel?*

Onderzoek onder grote Nederlandse maatschappelijke organisaties laat zien dat een meerderheid van hen betrokken is geraakt bij Europese activiteiten door samenwerking met organisaties in andere Europese landen.³ Bijna de helft van de organisaties richt zich specifiek op de Europese Unie. Dat betekent een bevestiging van de notie dat een belangrijk deel van het middenveld visies en belangen inbrengt in het Europese domein. Een vergelijkbaar aandeel (bijna de helft) van de organisaties geeft aan dat zij voor de individuele leden activiteiten organiseert die gericht zijn op

Europese landen en de Europese Unie. In kwalitatief onderzoek onder een kleine groep organisaties is echter ook vastgesteld dat binnen organisaties het betrekken van de achterban bij Europese zaken minder aandacht krijgt dan de Europese belangenbehartiging (Van den Berg 2006: 103). Dat duidt erop dat de informerende en activerende rol van het middenveld achterblijft bij de functie van belangenbehartiger. Er zijn wel uitzonderingen, zoals Scouting Nederland, die individuele leden veel mogelijkheden bieden om in Europees verband actief te zijn.

Over het algemeen zijn organisaties die het belangrijk vinden om druk uit te oefenen op politieke besluitvorming vaker gericht op de Europese Unie dan organisaties die dat onbelangrijk vinden. Bij vergelijking van sectoren blijkt dat politieke partijen, natuur- en milieuorganisaties, vakbonden, internationale hulp- en consumentenorganisaties het meest actief zijn als het gaat om het behartigen van de belangen in Europees verband. In onder andere de sectoren zorg en welzijn, en sport en recreatie gebeurt dat het minst frequent. Als het gaat om het informeren, interesseren en anderszins betrekken van de achterban bij Europa, komt ongeveer hetzelfde beeld naar voren. Politieke partijen, consumentenorganisaties, natuur- en milieuorganisaties en vakbonden besteden hier de meeste aandacht aan, organisaties in de sector zorg en welzijn de minste.⁴

Op basis van deze gegevens is het niet onlogisch te veronderstellen dat de Europese gerichtheid van het middenveld vooral pragmatisch en functioneel wordt

gestuurd. Sectoren op het middenveld die zich bewegen op beleidsterreinen waar Europa veel voor het zeggen heeft (economisch en milieubeleid) neigen meer op Europa gericht te zijn dan sectoren die zich richten op beleidsterreinen waar de bevoegdheden nog vooral op het nationale niveau liggen (zorg en welzijn). Toch moet deze scheidlijn tussen ge-europeaaniseerde en niet-ge-europeaaniseerde sectoren niet al te absoluut worden getrokken. Onderzoek laat immers ook zien dat er aanmerkelijke verschillen in Europese gerichtheid kunnen zijn tussen organisaties in dezelfde sector. Een organisatie als de Vereniging Natuurmonumenten staat te boek als een redelijk nationaal gerichte organisatie, terwijl Europa binnen de Nederlandse afdeling van Greenpeace meer vervlochten is in het werk van de verschillende afdelingen. Deze constatering is weer in lijn met de bevinding dat juist nationale afdelingen van internationale organisaties (waaronder ook Amnesty International en Oxfam Novib) een sterke Europese gerichtheid kennen. Hun sterke inzet op Europa kan in verband worden gebracht met de relatief sterke internationalistische cultuur en interne cohesie binnen internationale organisaties, die een efficiënt afgestemde Europese lobby mogelijk maakt.

1.3. *Legitimering van de Europese Unie via het middenveld*

Een expliciet standpunt over de wenselijkheid van de Europese integratie als geheel of Europees idealisme wordt vooral in de sectoren van politiek, werkgeversor-

ganisaties en de vakbeweging gevonden. De grote politieke partijen in Nederland zijn vóór Europese samenwerking, hoewel sommige vanuit hun politieke beginselen wel meer of minder kritisch staan ten opzichte van de huidige koers van de Europese integratie. Het belang van het subsidiariteitsbeginsel (Europa mag alleen iets regelen wanneer dat op nationaal niveau niet afdoende kan worden gedaan) wordt vanuit alle politieke windrichtingen bepleit. Ook de werkgeversorganisaties VNO/NCW en MKB-Nederland zijn voorstander van de Europese Unie en stellen dat het Nederlandse bedrijfsleven alleen maar te winnen heeft bij verdere integratie van de Europese economie. Een goede toekomst voor Nederland ligt volgens de werkgeversorganisaties in de Europese Unie (Een Europa dat werkt! Visie van VNO-NCW en MKB-Nederland bij het vijftigjarig bestaan van de Europese Unie, 2007). De vakbeweging neemt bij monde van de vakcentrale FNV een 'kritisch constructieve' houding aan ten opzichte van de Europese integratie, deels ingegeven door idealisme – door Europese samenwerking kan worden gebouwd aan de solidariteit tussen Europese volken – deels voortkomend uit pragmatisme – veel onderwerpen die voor de vakbeweging van belang zijn kunnen alleen op Europees niveau worden aangepakt (Koersbepaling Europa FNV 2004).

Buiten deze sectoren neemt het merendeel van de grote Nederlandse maatschappelijke organisaties geen positie in, vóór noch tegen de Europese Unie. In plaats van de Europese Unie als politiek systeem te verworpen of als pleitbezorger van de huidi-

ge Europese Unie op te treden, beschouwt het middenveld de Europese Unie louter als een gegeven. Wil men de eigen doelstellingen en belangen adequaat behartigen, dan moet men nu eenmaal ook zijn heil zoeken op het Europese niveau. Daarbij beperken de organisaties hun Europese betrokkenheid tot die beleidsterreinen en onderwerpen waar hun specifieke belangen liggen.

Hoewel zij dat zelf niet expliciet zullen nastreven, kan deze beperkte bemoeienis met Europa de legitimiteit van de Europese Unie al versterken. Bij het bevorderen van legitimiteit of draagvlak gaat het er immers niet om dat maatschappelijke organisaties zich inzetten om burgers 'Eurofiel' te maken of hen concreet Europees beleid te laten omarmen. Eerder gaat het erom dat de Europese Unie in brede kring wordt aanvaard als acceptabele, relevante bestuurslaag. Dat betekent dat maatschappelijke organisaties, ook wanneer zij ageren tegen concrete Europese besluiten of hervormingen van de Europese Unie bijveren, een bijdrage leveren aan de legitimiteit van de Europese Unie, mits zij niet het bestaan van de Europese Unie als zodanig bestrijden. Wanneer maatschappelijke organisaties aankloppen bij Europese instellingen, demonstreren, deelnemen aan inspraakorganen en overleggen met vertegenwoordigers van de Europese instellingen, kan voor burgers zichtbaar worden dat het beleidsproces relevant is voor hun belangen. Uiteindelijk kan de inzet van het middenveld – ook wanneer geen expliciete stelling wordt ingenomen vóór de Europese integratie – de acceptatie van het politieke systeem als zodanig

bevorderen. Voorwaarde is wel dat de inzet van het middenveld zichtbaar is voor de achterban en het grote publiek. Een organisatie die alleen achter de schermen actief is en geen mededelingen doet over de inzet en uitkomsten van het invloedsproces, kan geen bijdrage leveren aan het legitimeren van het beleid of het politieke systeem.

1.4. *Legitimering als plicht*

Uiteraard is het middenveld niet verantwoordelijk voor het creëren van een draagvlak om daarmee het welslagen van het integratieproces veilig te stellen. De Europese integratie is in eerste instantie een project van regeringen en politici. Vanwege hun onafhankelijke positie moeten maatschappelijke organisaties autonoom van overheid en politiek positie kiezen en eigen standpunten innemen. Wanneer zij de Europese Unie verwerpen en geen brood zien in het Europese integratieproces, moeten zij dat standpunt los van overheidsbemoeienis innemen, het in vrijheid verdedigen en met zelfgekozen middelen nastreven. Het grootste deel van de maatschappelijke organisaties in Nederland verwerpt de Europese integratie echter niet, maar probeert haar op onderdelen te beïnvloeden. De groten op het middenveld hebben een maatschappelijke en politieke rol aanvaard en ze leggen flink gewicht in de schaal, qua achterban en politieke invloed. Daar staan verplichtingen tegenover. Het maakt de rol van het middenveld minder vrijblijvend dan hun van de overheid onafhankelijke positie suggereert. Maatschappelijke organisaties

moeten transparant zijn over wat ze vinden en verantwoording afleggen over wat ze doen; dat geldt ook voor hun Europese inzet. Daarbij past een consistente opstelling richting Europa. Wanneer maatschappelijke organisaties de Europese Unie in hun handelen erkennen als een relevante bestuurslaag, is het voor hun geloofwaardigheid van belang om – ook op momenten dat de publieke opinie zich tegen Europa keert – die relevantie te erkennen en deel te nemen aan het publieke debat. Indirect dragen ze op deze manier bij aan de legitimitieit van de Europese Unie.

Onderzoek laat zien dat het afleggen van verantwoording over de Europese inzet qua inspanningen vaak achterblijft bij de inspanningen die men zich getroost om de belangen veilig te stellen. Op zich is dat geen bezwaar. Gezien het grote aantal passieve leden en donateurs van maatschappelijke organisaties heeft het er alle schijn van dat mensen tot op zekere hoogte bereid zijn hun maatschappelijke organisatie te 'machtigen' om hun belangen te behartigen waar dat nodig is. Wanneer echter te weinig verantwoording wordt afgelegd over de inzet, komen de achterban en het management van organisaties los van elkaar te staan en kunnen maatschappelijke organisaties ook niet meer profiteren van de vanzelfsprekende steun van hun achterban. Het verloop van de referendum-campagne over het Europese Grondwettelijke Verdrag in 2005 kan als illustratie dienen van een dergelijk scenario. Terwijl maatschappelijke organisaties – vaak via Europese koepels – al jarenlang bezig zijn met het wordingsproces van de 'Europese Grondwet', bleef een belangrijk deel van

de achterban en het grote publiek daarvan onkundig. Toen Nederland uiteindelijk mocht stemmen zal het Verdrag voor veel leden van maatschappelijke organisaties toch min of meer uit de lucht zijn komen vallen, waardoor ze veel moeilijker te overtuigen waren van de mogelijke voordelen – voordelen die maatschappelijke organisaties zelf vaak wel zagen, en die ze nu niet konden verzilveren door het verlies van het referendum.

Een gebrekkige verantwoording van Europese inzet komt deels omdat het integreren van Europa in de organisatie lastig is. Europa is vaak nog een zaak van specialisten. Niet alle onderdelen van organisaties zijn goed op de hoogte en doordrongen van het belang van de Europese dimensie van onderwerpen, waardoor de Europese inzet niet goed voor het voetlicht komt. Daarnaast hebben organisaties soms strategische overwegingen om weinig inspanningen te doen om Europa onder de aandacht te brengen. Europese zaken worden door veel organisaties gezien als moeilijk te communiceren. Wanneer schaarse middelen moeten worden ingezet voor de communicatie, kan het onaantrekkelijk zijn deze aan te wenden voor Europese onderwerpen, zeker als het standpunten betreft die moeilijk liggen in de publieke opinie.

Het is een lastig dilemma: maatschappelijke organisaties hebben enerzijds de verplichting om rekenschap af te leggen over hun Europese stappen, terwijl achterban en publiek weinig interesse lijken te hebben voor Europa. Wanneer ze hun achterban overvoeren op dit punt, dreigt desinteresse of zelfs ontevredenheid bij de

leden. Toch is het ook voor de organisaties zelf van belang dat de Europese rol die ze spelen zichtbaar is, dat er verantwoording over wordt afgelegd aan leden en publiek en dat leden kunnen meepraten en – in het geval van verenigingen – mee beslissen. Transparantie en interne democratie zijn belangrijke *issues* op het middenveld. Zij verlenen organisaties de legitimiteit en de publieke steun die nodig is om politieke invloed te verwerven. Zonder adequate *checks en balances*, ook op Europese onderwerpen, kan het vertrouwen van de leden in de organisatie afnemen en dat kan uiteindelijk leiden tot ledenverlies en inkomstenderving.

2. Kan het middenveld bijdragen tot de legitimiteit van de Europese Unie?

Joke Wiercx, Vrije Universiteit Brussel

Nu de grenzen van het Europese politieke systeem enigszins lijken te zijn bereikt, hebben velen zich gebogen over de vraag hoe de legitimiteit van de Europese Unie kan worden ondersteund. Een veel geopperde oplossing is dat de rol van het maatschappelijke middenveld versterkt moet worden. Een grotere betrokkenheid en inbreng van de talrijke middenveldorganisaties in de politieke besluitvorming zou het debat over Europese thema's kunnen uitbreiden en verdiepen. Hierbij wordt een belangrijke brugfunctie toegekend aan de middenveldorganisaties tussen de burger en de Europese politiek. De stelling die ik hier echter verdedig is dat middenveldorganisaties in hun Europese organisatie

op dezelfde grenzen botsen als degene waar het politiek-institutionele systeem van de EU mee wordt geconfronteerd. Op die manier vormen zij dus geen oplossing voor het legitimiteitprobleem van de EU. Bovendien kan men zich afvragen of het ook wel de taak moet zijn van de middenveldorganisaties om deze legitimiteit te leveren.

2.1. De kern van het legitimiteitprobleem

Voor we een oplossing kunnen zoeken is het natuurlijk nodig ons probleem duidelijk te definiëren. In de literatuur zijn talrijke bijdragen terug te vinden die wijzen op het al dan niet bestaan van een democratisch deficit in het Europese politieke systeem. Een belangrijke reden voor het bestaan van dit deficit wordt steeds opnieuw aangehaald: de Europese burger wordt enkel betrokken bij het Europese politieke proces door de directe verkiezing van het Europees Parlement. Dat gebeurt in essentie in een nationale context met nationale partijen. Op die manier is de inputlegitimiteit van het Europese politieke systeem niet volledig gegarandeerd en is er een gebrek aan verantwoordingsmechanismen naar de Europese burger toe.

Bovendien worden burgers in de Europese context geconfronteerd met zeer complexe besluitvormingsstructuren. Het *multi-level governance*-systeem waarin de Europese besluitvorming plaatsheeft kan onduidelijkheid creëren over hoe en waar besluiten worden genomen. Om een Europees thema van a tot z te kunnen opvol-

gen heeft men dus een uitgebreide kennis nodig over welk bestuursniveau voor welk aspect verantwoordelijk is. Dit is een expertise die niet verwacht kan worden van elk individu. Europese dossiers hebben dan ook vaak het effect van een *deus ex machina*. Plots is de regelgeving daar, maar de man in de straat begrijpt niet waar die vandaan is gekomen.

Het is dan ook niet verwonderlijk dat de Europese burger zich enigszins vervreemd heeft van het Europese politieke niveau. Eenmaal om de vijf jaar gaan stemmen voor een Europees Parlement, waarvan men eigenlijk niet zo goed weet wat er nu beslist wordt, zal dit ook niet tegengaan. Een waarachtig debat over de verschillende thema's die op Europees niveau besproken worden lijkt dus cruciaal om de verantwoordingsmechanismen van het Europese politieke systeem beter te doen werken en bijgevolg de legitimiteit van de Europese Unie te vergroten.

Zowel in de wetenschappelijke literatuur als door de Europese Commissie zelf wordt een grotere betrokkenheid van middenveldorganisaties in de Europese besluitvorming geopperd als een mogelijke oplossing om de betrokkenheid van de Europese burger te vergroten. Het creëren van meer transparantie naar en inspraak voor (voornamelijk Europees georganiseerde) middenveldorganisaties zou deze laatste in staat moeten stellen om binnen hun eigen organisatie het debat over relevante Europese thema's ten gronde te kunnen voeren. Op die manier zouden zij een brugfunctie kunnen vervullen tussen de Europese burger en de Europese poli-

तिक. De vraag is echter of deze Europese middenveldorganisaties daarin ook daadwerkelijk kunnen slagen?

2.2. Kunnen Europese middenveldorganisaties een brugfunctie vervullen tussen burger en politiek?

Nationale middenveldorganisaties hebben in grote mate hun krachten gebundeld op het Europese niveau. In de loop der jaren zijn zo talrijke Europese koepelorganisaties ontstaan. In sommige sectoren gebeurde dit uit eigen initiatief en al vroeg in het Europese eenmakingsproces, zoals bij de werknemers- en werkgeversorganisaties. In andere sectoren liet de ontwikkeling van deze Europese koepelorganisaties echter veel langer op zich wachten. Vooral in de jaren negentig was er een grote explosie van allerlei Europese organisaties, voornamelijk op het terrein van sociale en culturele belangengroepen.

De groei van deze organisaties liep parallel aan de ontwikkeling van het Europese beleid in gelijkaardige thema's. Men zou kunnen stellen dat deze organisaties zich voornamelijk als een reactie op de ontwikkeling van een Europees beleidsthema hebben ontwikkeld. Toch is het door verschillende onderzoekers aangekaart dat de Europese Commissie hierin niet altijd een neutrale rol heeft gespeeld. De Europese Commissie heeft namelijk door de jaren heen ook een actieve politiek gevoerd in het stimuleren van Europese middenveldorganisaties. Dit gebeurde onder andere door nationale actoren actief samen te brengen met als doel

een Europese structuur op te richten en door financiële ondersteuning te leveren aan Europese organisaties. Dit is een punt waar we later nog op zullen terugkomen.

De meeste Europese organisaties hebben zich ontwikkeld als koepelorganisaties met nationale organisaties als leden. Middenveldorganisaties hebben zich dus als gelaagde organisaties ontwikkeld, met op elk bestuurlijk niveau een schakel: Europees, nationaal en lokaal. Op deze manier zouden zij perfect een brugfunctie kunnen vervullen tussen de burger aan de basis en het Europese politieke niveau. Zouden, want de vraag die hierbij gesteld moet worden is immers of dit in de praktijk ook daadwerkelijk gebeurt. Enkele vaststellingen wijzen in een andere richting.

Met elke organisatorische schakel tussen de individuele burger en de Europese organisatie groeit ook de afstand, en daalt de inbreng en mogelijke participatie van het individu in een Europees debat. Terwijl de Europese Commissie Europese middenveldorganisaties als een ideale gesprekspartner ziet omdat zij idealiter één Europese visie, gefilterd uit de verschillende opinies van de nationale en lokale organisaties zouden kunnen weergeven, blijkt dit in de praktijk echter een zeer moeilijke opgave voor deze Europese organisaties. Er zijn praktische problemen zoals de taalverschillen en de geografische afstanden, maar ook ideologische verschillen, die moeten worden overbrugd en die een open en transparant debat moeilijk maken.

Europese thema's zijn ook vaak technisch moeilijk en vragen een grote expertise om

deze adequaat op te volgen. Niet alle nationale organisaties hebben de middelen om een dergelijke expertise te ontwikkelen en vertrouwen bijgevolg op hun Europese organisaties om dit op te volgen. De controle op de besluitvorming en de werking van de Europese organisaties blijft daardoor eerder beperkt. Europese middenveldorganisaties zijn dus voornamelijk organisaties gedomineerd door een Europese elite, die vaak de link met de nationale of lokale basis van de organisatie mist. Zo blijkt uit onderzoek naar de gelijkheidsbewegingen in Vlaanderen dat zij niet deelnemen aan de werking van de Europese organisaties waarvan zij lid zijn, omdat beleidsprioriteiten verschillen en de middelen ontbreken om naast de eigen prioriteiten ook nog eens te investeren in de opvolging van de Europese onderwerpen.⁵

Bovendien worden de middenveldorganisaties ook gedwongen, willen ze ook enige invloed kunnen uitoefenen, zich te bewegen in het specifieke Europese politieke systeem. Ook zij zullen zich moeten aanpassen aan de manier waarop het politieke debat zich op elk bestuursniveau afspeelt. Ook de middenveldorganisaties zullen zich dus moeten organiseren volgens het *multi-level governance*-systeem dat zich heeft ontwikkeld in de Europese Unie. De individuele deelnemer zal dus, net zoals in het debat aan de politiek-institutionele zijde, ook een grote kennis nodig hebben om enigszins mee te kunnen deelnemen in een open en transparant debat in de middenveldorganisaties.

Dit is echter een verwachting die enigszins te hoog gegrepen lijkt. Verschillende onder-

zoeken hebben al aangetoond dat lidmaatschap van een Europese organisatie vaker een symbolische functie vervult. Nationale organisaties, laat staan individuele leden, hebben niet altijd concrete verwachtingen van dit lidmaatschap.⁶ De betrokkenheid van nationale middenveldorganisaties, van lokale organisaties en zeker van individuele burgers in de Europese organisaties blijft dus eerder beperkt.

Middenveldorganisaties botsen dus op dezelfde grenzen en moeilijkheden als die waarmee het Europese politieke systeem geconfronteerd wordt. De middenveldorganisaties slagen er niet in een brugfunctie te vervullen tussen de individuele burger en de Europese politiek. Op die manier lijken zij niet de oplossing te bieden voor het legitimiteitsprobleem van de EU. Maar hier moeten we nog een meer fundamentele vraag aan koppelen: Is dit eigenlijk wel een rol voor de middenveldorganisaties?

2.3. *Is het de taak van de middenveldorganisaties om Europa te redden?*

Esther van den Berg argumenteert dat maatschappelijke organisaties door hun aanwezigheid en actie op het Europese niveau bijdragen aan de legitimiteit van de Europese Unie. Zolang zij niet het bestaan van de Europese Unie als zodanig bestrijden maar enkel ageren tegen bepaalde concrete besluiten of hervormingen, erkennen zij en dus legitimeren zij de Europese Unie. We kunnen hier echter enkele bedenkingen maken.

Zo kunnen we ons afvragen in hoeverre deze aanwezigheid op Europees niveau niet gesteund moet worden door een brede achterban voordat deze ook daadwerkelijk kan bijdragen aan de legitimiteit van de Europese Unie? De aanwezigheid van middenveldorganisaties op het Europese niveau is nog steeds vooral een zaak van een beperkte Europese elite. De link tussen de basis van deze organisaties en de Europese elite blijft, zoals reeds gezegd, in gebreke. Bovendien zijn heel wat van deze Europese organisaties tot stand gekomen onder impuls van de Europese Commissie. De Europese Commissie heeft steeds een actieve politiek gevoerd om middenveldorganisaties op het Europese niveau samen te brengen en te organiseren. Vele van deze organisaties leven ook bij gratie van de financiering van de Europese Commissie. De aanwezigheid van deze organisaties op het Europese politieke niveau kan dus niet gezien worden als een legitimerende factor voor de EU.

Men zou hiertegen kunnen inbrengen dat niet alle organisaties ageren op het Europese niveau door een actieve steun van de Commissie. Er zijn natuurlijk ook Europese middenveldorganisaties die volledig onafhankelijk werken en bovendien zijn er ook nationale en lokale middenveldorganisaties die zich wel met Europese thema's bezighouden en op die manier wel zouden kunnen bijdragen tot de legitimiteit van de EU. We kunnen ons echter afvragen of deze organisaties wel enige andere optie hebben dan zich ook op dit Europese niveau te profileren? Middenveldorganisaties hebben als eerste taak hun eigen belangen te verdedigen. Daar-

bij kunnen en moeten zij gebruik maken van de politieke context waarin zij zich bewegen. Pragmatische overwegingen zullen belangrijk zijn in hun beslissing om aanwezig te zijn op een bepaald politiek niveau, of juist niet. Het feit dat zij aanwezig zijn op een bepaald niveau kan dan wel een indicatie zijn dat dit niveau een functie kan vervullen en als dusdanig enige legitimiteit heeft. De aanwezigheid van maatschappelijke organisaties is dan echter geen legitimering van dat politieke niveau, maar eerder een gevolg van het feit dat dit niveau enige legitimiteit heeft.

Kortom, middenveldorganisaties kunnen wel een belangrijke rol spelen in het creëren van een open en transparanter debat rond Europese politiek. In die zin kunnen zij wel bijdragen tot een oplossing voor de legitimiteitscrisis waarin de Europese Unie zich vandaag de dag bevindt. Zij vormen echter niet 'de' oplossing voor het probleem. Het is ook niet de taak van de middenveldorganisaties het Europese politieke niveau te legitimeren. Hun enige taak blijft de belangen te verdedigen van hun achterban.

3. **Wie redt Europa? Laat ook de politiek haar verantwoordelijkheid nemen**

Marjolijn Bulk, Federatie Nederlandse Vakbeweging (FNV)

Europa heeft een lange weg afgelegd. Toen Nederland en België in 1957 met 4 andere landen de Europese Gemeenschap opricht-

ten, was het de idee zo een Derde Wereldoorlog te voorkomen. Als de economieën van de lidstaten nu maar nauw verbonden waren, zouden gewapende conflicten niet meer voor kunnen komen. Pas later, toen de Economische en Monetaire Unie steeds duidelijker vormen kreeg en de lidstaten te maken hadden met een hoge werkloosheid en het vertrouwen van de burger in de voordelen van een Europese Unie afnam, is besloten om de werkgelegenheid tot een prioriteit binnen het economische beleid van de Gemeenschap te maken. De afgelopen jaren is de Europese Unie in beslag genomen door de uitbreiding van 15 naar 27 lidstaten en de impasse rondom het grondwettelijke debat en de veelbesproken 'kloof met de burger'.

De betrokkenheid van de burgers bij Europa is essentieel voor verdere Europese integratie en dient daarom uiterst serieus genomen te worden.

In het algemeen staat de Nederlandse bevolking overwegend positief ten opzichte van Europese samenwerking.⁷ Het Nederlandse 'nee' bij het referendum over de Europese Grondwet in 2005 kwam dan ook onverwacht. De redenen waarom de Nederlandse bevolking massaal tegen heeft gestemd blijken zeer divers. Achteraf kunnen we enkel concluderen dat de gebrekkige informatievoorziening over Europese regelgeving en beleid in grote mate bepalend is geweest. De regering bleek niet in staat op heldere en eenduidige wijze inzichtelijk te maken waar de EU nu voor stond en hoe de relatie Nederland - Europese Unie nu precies in elkaar zat. Alle politieke partijen namen stelling

maar slaagden er in het algemeen evenmin in met feitelijk juiste argumenten te overtuigen. Onderbuikgevoelens speelden een grote rol in de campagnes.

Na het Nederlandse 'nee' is er wel een en ander verbeterd. Zo is er een subsidiariteitscommissie van de Eerste en Tweede Kamer ingesteld, waarin nieuwe Europese wetgevingsvoorstellen op hun opportuniteitsgehalte beoordeeld worden. Daarentegen lijken de Commissies van de Tweede Kamer nog weinig oog te hebben voor doorwerking van Europese ontwikkelingen in hun specifieke beleidsterrein. Dit is een groot gemis.

De Europese Unie is gevestigd op een uniek institutioneel systeem. De lidstaten hebben een deel van hun soevereiniteit overgedragen aan onafhankelijke instellingen die de belangen van de Gemeenschap, van de lidstaten en van de burgers behartigen. Het direct door de burgers uit de lidstaten verkozen Europees Parlement oefent de controle uit op de Europese Commissie, maar de inbreng van de Lidstaten in de Raad moet op nationaal niveau verantwoord worden. Deze verantwoording van regering aan de Kamer is cruciaal voor de legitimatie van Europa. In de eerste plaats omdat zo de publieke controle op de machtsuitoefening van de regering plaatsvindt. Maar ook omdat dit het meest zichtbare element van het politieke besluitvormingsproces voor de kiezer is.

Van den Berg stelt dat de 'gelekaartprocedure' in het nieuwe Verdrag hiervoor een meer expliciet instrument is. Toch kan

men betwisten of dit nu een grote meerwaarde heeft. De 'normale' controlerende en sturende rol van de Kamer op het handelen van de regering geldt natuurlijk evenzeer voor wat de regering in Brussel naar voren brengt. Bovendien geldt deze controlerende taak van de Kamer niet enkel voor de subsidiariteitstoets, maar voor de gehele inhoudelijke standpuntbepaling van de regering. Kortom, of er nu een gelekaartprocedure is of niet, zolang Europa nog een gemeenschap van staten is, hebben nationale parlementen een onmisbare rol te vervullen in het controleren van de bijdrage van de nationale regeringen in de Europese besluitvorming. De democratische legitimatie van het Europese besluitvormingsproces ligt in Den Haag waar het de inzet van de Nederlandse regering in de Raad betreft en ligt in Brussel waar het de voorstellen van de Europese Commissie betreft.

Natuurlijk is de afstand tussen burgers en politici op Europees niveau aanmerkelijk groter dan op nationaal niveau. Politiek op Europees niveau vindt op grote afstand van de burger plaats en kenmerkt zich door een hoog abstractiegehalte. Op nationaal niveau (lidstaten moeten immers implementeren) zouden Europese ontwikkelingen beter inzichtelijk gemaakt moeten worden. Zowel bij de nationale stellingnames in het Europese besluitvormingsproces als bij de vertaalslag daarvan naar het nationale niveau.

Vanuit de idee van een participatieve democratie hebben de Europese burgers er recht op dat beleid daar wordt gevormd waar het beste resultaat kan worden be-

reikt en tegelijk het meest zinvol verantwoording voor dat beleid kan worden afgelegd. Het gaat om representatieve democratie op alle relevante niveaus van besluitvorming. Participatie én verantwoording dus, zowel in Brussel als in Den Haag.

Dit gezegd hebbende is het de vraag welke rol het maatschappelijke middenveld moet vervullen ter vergroting van het maatschappelijke draagvlak voor het project Europa. Van den Berg betoogt dat maatschappelijke organisaties de verplichting hebben om rekenschap af te leggen over hun Europese stappen, terwijl de achterban en publiek weinig oog lijken te hebben voor Europa.

Vooropgesteld moet worden dat het maatschappelijke middenveld bepaald geen homogene samenstelling kent. De derde sector kenmerkt zich juist door de veelheid aan organisaties in de samenleving die verschillende groepen, meningen en belangen vertegenwoordigen. Deze brede samenstelling garandeert een gevarieerde samenleving en kan in zoverre sociale en politieke stabiliteit bevorderen. Kan hieruit een verplichting worden afgeleid om het draagvlak voor verdere Europese integratie te vergroten? Dat lijkt een paar stappen te ver voor het maatschappelijke middenveld als groep.

Er dient een onderscheid aangebracht te worden tussen *one-issue pressure groups*, het verenigingsleven en de sociale partners. De positie van sociale partners verschilt wezenlijk van andere organisaties uit het maatschappelijke middenveld, om-

dat vakbonden en werkgevers collectieve arbeidsovereenkomsten sluiten, waarin zaken als beloning, arbeidstijden, pensioen en scholing geregeld worden. Cao's worden afgesloten binnen de marges van onder andere Europese wet en regelgeving (denk aan arbeidstijden, maar ook gelijke behandeling oudere en jongere werknemers). Het spreekt voor zich dat sociale partners de steun van hun achterban voor het afsluiten van een cao moeten hebben. Dit geldt evenzeer wanneer Europese regelgeving doorwerkt in de cao.

Daarnaast kunnen sociale partners in het kader van de overleconomie op allerlei niveaus adviseren over beleidsvoornemens en ontwikkelingen. Dergelijke overlegmomenten kunnen bijvoorbeeld leiden tot een Centraal Akkoord⁸, maar kunnen bijvoorbeeld ook plaatsvinden in de Sociaal Economische Raad, het belangrijkste sociaaleconomische adviesorgaan van de Nederlandse regering. De SER besteedt in haar sociaaleconomische advisering ruim aandacht aan Europese ontwikkelingen. Sociale partners leggen dergelijke adviezen aan hun achterban voor, waarbij geen onderscheid gemaakt kan worden tussen Europese en nationale aspecten. Door realiteit van de interne markt en de doorwerking van Europese regelgeving in de nationale rechtsorde lijkt dit vanzelfsprekend.

Op Europees niveau zijn sociale partners vertegenwoordigd in koepelorganisaties om hun belangen ook in Brussel te verdedigen. Daarnaast nemen deze Europese sociale partners een heel eigen positie in, omdat de Europese Commissie sinds 1985 verplicht is sociale partners te raadplegen

wanneer zij op sociaal gebied voorstellen wenst in te dienen.⁹ Deze sociale dialoog vindt plaats met de drie belangrijkste representatieve organisaties van de sociale partners op Europees niveau (EVV, BUSINESS EUROPE en CEEP). De sociale dialoog kan op Europees niveau leiden tot overeenkomsten die door de Raad of door de sociale partners zelf worden uitgevoerd, naar aanleiding van een voorstel van de Europese Commissie. Ondertussen zijn er 5 van dergelijke collectieve raamovereenkomsten afgesproken, betreffende ouderschapsverlof, deeltijdwerk, arbeidsovereenkomsten voor bepaalde tijd, telewerk en stress.

Daar waar sociale partners zelf een overeenkomst afsluiten die door de Europese Commissie in een wetgevingsvoorstel omgezet kan worden, hebben sociale partners een grotere verplichting naar hun achterban en de burgers dan wanneer zij op Europees niveau enkel ageren als belangengroepering. Ook van nationale sociale partners (die aangesloten zijn bij hun Europese koepelorganisatie) mag verwacht worden dat zij zich rekenschap geven van deze bijzondere positie als medewetgever.

Sociale partners verschillen dus wezenlijk van andere belangengroeperingen, daar waar het hun bevoegdheid om cao's af te sluiten en hun handelen in het kader van de sociale dialoog betreft. Net als de Nederlandse overheid dienen zij zich hierbij rekenschap te geven van de invloed en gevolgen van Europese besluitvormingsprocessen. Naar hun achterban toe dienen sociale partners hun Europese stappen,

net zoals hun nationale stappen, te verantwoorden. Natuurlijk is het abstractieniveau van Europese dossiers een complicerende factor en dienen sociale partners nog meer specifiek aandacht te besteden aan de 'vertaalslag' naar hun achterban, maar de stelling dat die achterban weinig interesse voor Europa heeft lijkt achterhaald. De laatste jaren hebben sociale partners meer en meer oog voor Europese ontwikkelingen gekregen en houden zij hun achterban op de hoogte van actuele Europese ontwikkelingen.¹⁰ Bij omstrede Europese dossiers, zoals de Dienstenrichtlijn, blijkt de achterban ook bereid tot actie over te gaan.¹¹

Hoewel het abstractieniveau, de lange tijdspanne voor implementatie van Europese besluitvorming in nationale wet- en regelgeving, de geringe mate van transparantie van het Europese besluitvormingsproces factoren zijn die participatie van de achterban belemmeren, zijn sociale partners ervan doordrongen dat 'Europa' niet losstaat van de nationale ontwikkelingen. Zij nemen hun verantwoordelijkheid serieus en lijken steeds beter in staat hun Europese inzet goed te communiceren naar hun achterban. De bijzondere positie van sociale partners in het kader van de sociale dialoog heeft hier zeker aan bijgedragen. Een voorbeeld dat de politiek zou moeten volgen. Politieke partijen dienen hun verantwoordelijkheid te nemen. De Europese samenwerking zal in de lidstaten meer moeten worden gepolitiseerd. De komende verkiezingen van het Europees Parlement in 2009 zouden een belangrijk moment moeten zijn om de betrokkenheid van de burger bij Europa

te intensiveren. Gezien de behoefte van de burgers aan informatie over Europa¹² zouden nationale politieke partijen een duidelijk verkiezingsprogramma moeten opstellen, waarop zij door de burgers afgerkend kunnen en moeten worden.

Uitleiding

Peter Bursens, Universiteit Antwerpen en
Eelke Heemskerck, Universiteit van Amsterdam

Uiteraard zijn middenveldorganisaties volledig vrij hun standpunt te kunnen bepalen ten aanzien van 'Europa', stelt Esther van den Berg in haar bijdrage. Tegelijk treedt ze de Nederlandse regering bij in de expliciete oproep aan middenveldorganisaties om een bijdrage te leveren aan het creëren van een draagvlak voor het Europese integratieproces. Ze betoogt dat beide uitgangspunten niet tegenstrijdig zijn, omdat onderzoek uitwijst dat de meeste Nederlandse middenveldorganisaties de Europese integratie niet verwerpen maar steunen. Hoewel vrijwel alle maatschappelijke organisaties kritiek uiten op de beleidsbeslissingen of op de institutionele structuur van de EU, stellen zij het bestaan zelf ervan niet in vraag. Dit onderscheid tussen de organisatie op zich enerzijds en de concrete werking en beleidsbeslissingen anderzijds doet denken aan de classificatie die Mudde en Kopecny ontworpen om de opinie van politieke partijen ten aanzien van de EU in kaart te brengen.¹³ Zij maken op het niveau van de uitgangspunten van de EU het onderscheid tussen Eurofiel en Eurofoob, en op het niveau van de manier waarop de huidige EU functioneert tussen EU-optimisme

en EU-pessimisme. Samengevoegd geeft dit een twee-maal-tweetabel waarbinnen de meeste middenveldorganisaties geïnclassificeerd kunnen worden op het raakvlak tussen Europositivisme (Eurofiel en EU-optimist) en Euroscepticisme (Eurofiel en EU-pessimist). Van den Bergs betoog komt erop neer dat voor beide categorieën geldt dat zeker de grote spelers onder de middenveldorganisaties niet vrijblijvend met de EU kunnen omgaan. Zij stelt dat deze organisaties duidelijk positie moeten innemen en hun achterban moeten inlichten over hun basis positieve houding ten aanzien van de EU, ook als die achterban geen interesse heeft in 'Europa'. Ook hier is trouwens een opvallende parallel te trekken met politieke partijen. Vlaamse en Nederlandse partijen hebben niet de neiging om 'Europa' zelf op de agenda te plaatsen, daarbij argumenterend dat de kiezers er toch geen interesse voor hebben. Enkel de campagne naar aanleiding van het Nederlandse referendum over het Grondwettelijk Verdrag was een uitzondering. De EU was zo *salient* geworden dat alle partijen wel kleur moesten bekennen. Het is meteen – naast de complexiteit van de Europese materie – de belangrijkste reden die van den Berg aangeeft waarom middenveldorganisaties zich zelden uitspreken over de Europese integratie: het is geen prioriteit. En van den Berg vindt dat jammer: zowel voor de Europese Unie als voor de middenveldorganisaties zelf. Indien maatschappelijke organisaties bij hun achterban geen verantwoording afleggen voor de posities die zij innemen ten aanzien van de EU, brengen zij de legitimiteit van de EU en van zichzelf in gevaar: die van de EU ondanks het feit dat ze die meestal intrinsiek steunen en die

van zichzelf omdat ze niet-gedragen standpunten ten aanzien van de EU innemen.

Joke Wiercx gaat in tegen van den Bergs basisstelling dat het de taak is van het middenveld om de Europese Unie te legitimeren. Zij argumenteert dat steun voor de EU enkel mogelijk is indien die ondersteund wordt door de achterban, wat vaak niet het geval is. Bovendien stelt ze dat het creëren van een draagvlak voor de Europese integratie zeker geen primaire taak is van maatschappelijke organisaties. Joke Wiercx gaat zelfs een stapje verder: zelfs al zouden middenveldorganisaties deze taak op zich nemen, dan nog blijft de vraag of zij überhaupt een brugfunctie tussen 'Europa' en de burger kunnen vervullen. Wiercx is hier pessimistisch over. Zij betoogt dat deze organisaties zelf verplicht zijn een complexe meerlagige structuur op te zetten waarbinnen de Europese 'elite' maar weinig mogelijkheden heeft om met de individuele leden op nationaal of lokaal niveau contact te houden, laat staan een debat over Europese integratie op te zetten. In Habermasiaanse termen gesteld: als de basis niet expliciet betrokken is, dan blijft de legitimering een lege doos. Wiercx voegt er ook nog aan toe dat een aanzienlijk segment van de Europese belangengroepen financieel ondersteund of zelfs opgericht werden door de Europese Commissie. In deze gevallen krijgt de motivatie voor de legitimering van de EU een eerder bevreemdend karakter.

Marjolijn Bulk vertegenwoordigt een van die grote middenveldorganisaties die door van den Berg in het vizier genomen worden: een grote vakbond op het niveau

van een lidstaat. Vooraleer in te gaan op de rol van de maatschappelijke organisaties stelt ze eerst klaar en duidelijk dat de controle op de Europese besluitvorming en dus ook de daaruit volgende legitimering van de Europese Unie in allereerste instantie een taak is parlementsleden en politieke partijen: het Europees Parlement moet de Europese Commissie in de gaten houden en nationale parlementen moeten hun respectieve regeringen controleren op hun onderhandelingsgedrag in de Raad van Ministers. Beide dimensies van representatieve democratie laten nog al eens te wensen over, volgens Bulk. En dus kijkt men ook naar middenveldorganisaties om het democratische gat dicht te rijden. Bulk betoogt vooreerst dat 'het middenveld' niet bestaat en betreft verder alleen de sociale partners in haar analyse. Deze bekleeden wegens hun speciale rol in het sociaal overleg een uitzonderlijke positie, temeer daar het Europese niveau zich steeds meer met sociaaleconomisch beleid bezighoudt. Bulk volgt grotendeels het pleidooi van Van den Berg dat sociale partners reenschap moeten afleggen aan hun achterban wanneer ze posities innemen ten aanzien van Europese beleidsvoorstellen. Indien de posities van de organisaties inderdaad gedragen worden door de leden, dan draagt het middenveld bij tot draagvlakcreatie ten aanzien van de EU. Bulk argumenteert dat de sociale partners de Europese dimensie effectief overbrengen naar hun achterban en roept politieke partijen op hun voorbeeld te volgen.

We kunnen ons de vraag stellen of het niet onbevredigend is dat de legitimiteit van het Europese project vooral moet worden

geschraagd door de politieke partijen en de sociale partners, actoren die juist zelf al een zekere mate van macht en invloed kunnen uitoefenen. Verwordt Europa dan niet tot een politieke arena met de actoren die we al kennen uit de nationale velden, maar dan zonder de betrokken burger?

Vanuit deze realiteit zijn de opmerkingen van van den Berg niet zo opmerkelijk wanneer ze schrijft dat de Europese integratie in eerste instantie een project van regeringen en politici is en het middenveld overall het algemeen de Europese Unie louter als een gegeven ziet. Ook Joke Wiercx benadrukt de pragmatische overwegingen van middenveldorganisaties. Maar zij ziet, in tegenstelling tot van den Berg, de aanwezigheid van maatschappelijke organisaties op het Europese terrein niet als een legitimering van die arena, maar als een teken dat er al legitimiteit bestaat.

Maatschappelijke organisaties dienen in eerste instantie hun eigen doelstellingen. Werkelijke Europese eenwording in de brede zin van het woord is dan ook niet gebaat bij 'slechts' een ideologisch gedreven strategie van het middenveld om Europees actief te zijn. Pas wanneer vanuit een intrinsieke vanzelfsprekendheid de Europese agenda van het middenveld wordt gevormd, zien we de bouwstenen die ook op nationaal niveau opmaat waren tot het maatschappelijke middenveld.

Doorlopende Europese eenwording in de diverse facetten van de maatschappij kan ertoe leiden dat het maatschappelijk middenveld als van binnenuit europeaniseert. Wellicht uit dit zich in paneuropese sa-

menwerking, agendering van onderwerpen die als 'Europees' kunnen worden beschouwd en het lobbyen van de Europese organen. Bij een dergelijke ontwikkeling is het uitgangspunt van de Europese strategie niet geënt op het betrekken van de (nationale) achterban bij het Europese beleid en de politiek, maar op het inzicht dat de kwesties die aan de orde zijn fundamenteel een Europees karakter hebben. Op die manier is de feitelijke Europese (maatschappelijke) eenwording de motor van de politiek-bestuurlijke eenwording; een goed uitgangspunt voor een participatieve democratie.

Noten

1. Als één derde van de nationale parlementen (dus 9 lidstaten) op basis van een subsidiariteitsafweging tegen een voorstel van de Europese Commissie is, kan de Commissie haar voorstellen 'opnieuw in overweging' nemen.
2. Tweede Kamer, 2007-2008, 31202, nr. 5.
3. Van den Berg, E. (2006). *De lange weg naar Brussel. De Europese betrokkenheid van Nederlandse maatschappelijke organisaties en hun leden*. Den Haag: SCP en Van den Berg, E. en J. de Hart (2008, nog te verschijnen). *Maatschappelijke organisaties in beeld*. Den Haag: SCP.
4. Omroepen en de sector religie en levensbeschouwing scoren ook laag op deze aspecten.

5. Godemont & Motmans (2006). *De fluwele driehoek nader bekeken: Netwerk, ideeën en strategieën binnen het Vlaamse Gelijkekansenlandschap*. Antwerpen: Steunpunt Gelijkekansenbeleid.
6. Zie hiervoor onder andere naar Jordan & Maloney (2007). *Democracy and Interest Groups*. Houndsmills, Basingstoke, Hampshire: Palgrave Macmillan & Warleigh (2001). 'Europeanizing' Civil Society: NGOs as Agents of Political Socialization. *Journal of Common Market Studies*, 39 (4), 619-639.
7. Zie Eurobarometer, <http://ec.europa.eu/public-opinion>.
8. Een richtlijn voor de per bedrijfstak door vakbonden en werkgevers af te sluiten cao.
9. Zie art. 138 EG Verdrag.
10. Zie bijvoorbeeld de nieuwsbrief Brussel van de FNV, of het Rondje Europa van VNO-NCW.
11. Zo togen meer dan 500 FNV-leden naar Straatsburg voor een door het Europees Vakverbond (EVV) georganiseerde demonstratie tegen de dienstenrichtlijn.
12. Zie Eurobarometer herfst 2007; 2/3 van de Nederlandse bevolking vindt dat de media te weinig berichten over Europa.
13. Mudde, Cas & Kopecky, Petr (2002). The Two Sides of Euroscepticism : Party Positions on European Integration in Central and Eastern Europe, *European Union Politics*, 3 (3): 297-326.